

ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ В 1914–1916 РР.

У статті представлено політичні настрої польського населення в Україні в роки Першої світової війни. Вони виразились у ставленні поляків до війни й до вирішення "польського питання". Сформувались три позиції щодо об'єднання поляків та створення держави: русофільська (під патронатом Росії), австрофільська (за допомогою Австро-Угорщини) та німецька (за протекцією Німеччини). В українських землях з початком війни можна виділити три групи поляків щодо їх політично-суспільних уподобань: поборники автономії у складі Росії, скептики та прихильники австрофільської позиції.

Політичні настрої населення з ходом війни змінювались від цілковитої підтримки влади до поміркованості, потім розчарування та недовіри керівництву держави. Така ситуація викликана військовими невдачами, розоренням земель Царства Польського, захопленням Варшави, евакуацією населення, значною кількістю біженців, непослідовністю, нерішучістю та несвочасністю у вирішенні питання автономії поляків царською владою. Поляки в українських землях у своїй більшості дотримувались русофільських позицій, виступаючи за автономію в межах Росії. Такі погляди були поширені в основному серед польських землевласників та інтелігенції.

Ключові слова: Перша світова війна, польське питання, русофіли, австрофіли, німецька орієнтація.

Суспільні настрої напередодні і під час Першої світової війни були показником готовності населення до підтримки чи заперечення війни і сигналом для організації низки владних заходів. Висвітленням окремих аспектів суспільно-політичного життя поляків в Україні в межах ширших досліджень Першої світової війни займалися українські, російські і польські історики, зокрема Гуменюк А. [1], Донік О. [2], Тютюкін С. [10], Коженковський М. [20] та ін. Завданням даної розвідки є з'ясування політичних настроїв польського населення напередодні та в перші роки війни, до початку лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії.

Політичні настрої населення в Російській імперії відслідковувалися владою і фіксувалися у Міністерстві внутрішніх справ, зокрема на підставі звітів, які періодично робилися губернськими жандармськими управліннями. Особлива увага приділялася діяльності революційних організацій, політичних партій, настроїв серед певних соціальних і національних груп, зокрема польського, єврейського й українського населення, інтелігенції, селян. Також регулярно давалася характеристика змістові і спрямованості періодичних видань.

У квітні 1914 року у доповіді начальника Київського жандармського губернського управління повідомлялось, що у Південно-Західному краї впродовж 1911–1912 рр. у суспільному житті домінувало російське населення з девізом "Росія для росіян". Ця група проводила активну агітацію за втілення у життя проекту із введення земств у 9-ти губерніях Західного краю. Протиних виступила опозиційна партія кадетів на чолі з газетою "Кіевская мысль". Відзначалось, що поляки підтримали кадетів у питанні запровадження земств, вважаючи це спеціальним ходом влади, спрямованим на зменшення впливу поляків у Південно-Західному краї. Свою роботу поляки зосередили у сфері культурних інтересів і на розвитку "шовіністичного націоналізму" серед "мирно налаштованого польського простого люду і польської інтелігенції" [11, арк. 14].

За текстом доповіді зрозуміло, що у владних структур виникла занепокоєність станом суспільного життя, яке перебувало під впливом опозиційних сил: "Ідея націоналізму та робота у цьому напрямку захиріла і суспільство перебуває під впливом інших інтересів. Незважаючи на існування відомого органу "Кієвлянин", населення відчуває потребу у більш популярній і дешевшій пресі, яка б принесла нові ідеї, зробила їх більш доступними для широких мас, а так інтелігенція зачитується опозиційними газетами, а народні маси – жовтою пресою. Однобоке підпорядкування громадськості опозиції, а також погрози антиурядових партій щодо революції, яка невпинно насувається приводять суспільство в стан прибитості і апа-

тії" [11, арк. 15]. Польська громада у цій ситуації виявляла помірковану, стриману опозиційність владі.

Влітку 1914 року напруженість у суспільстві почала зростати пропорційно зі збільшенням публікацій про можливі конфлікти у світі, а з початком війни населення країн-учасниць війни одностайно підтримало свої уряди. Публічно і масово поляки в Україні, як і у всій Російській імперії, підтримали владу у сподіванні на швидку перемогу, а також на можливість об'єднання усіх поляків і відродження державності. Таким чином, "польське питання" під час Першої світової війни стало актуальним.

Польська інтелігенція перейнялася проблемами війни і переживала події світового значення, оскільки вони могли впливати на вирішення питання незалежності Польщі. Між певними політичними групами і організаціями напередодні війни існували ідеологічні протиріччя. Наприклад, між молоддю, яка перейнялася соціалістичними ідеями, і тими, хто виступав на захист національних ідеалів. У польському суспільстві чітко виокремились три групи відповідно до державної орієнтації щодо вирішення польського питання: російська, німецька й австрійська. Спроби зближення позицій а тим більше вироблення єдиної завжди зазнавали поразки через прихильність партійним інтересам з одного боку та відсутністю ясно виражених прагнень і шляхів їх досягнення з другого.

Початок війни об'єднав, згладив тертя і навіть антагонізм, та змусив польське суспільство прислухатися до думки протилежного ідеологічного табору. Така еволюція стала можливою тільки завдяки надії на відновлення незалежності [13, арк. 73].

1 серпня 1914 року, на початку війни з'явилося звернення Верховного Головнокомандуючого, Великого князя Миколи Миколайовича до поляків, в якому наголошувалось, що "з перемогою у війні наступить час виконання заповітної мрії поляків на відродження польського народу, його примирення з братським російським народом, на возз'єднання усіх частин розтерзаной Польщі під скіпетром російського Царя і відродиться Польща, вільна у своїй вірі, мові та самоуправлінні" [3, с. 1].

Ця відозва викликала величезний ентузіазм серед поляків. Відбулись маніфестації на підтримку Росії у великих містах – Москві, Варшаві, Києві. Польська громада Києва підготувала звернення до Верховного Головнокомандуючого з подякою та запевненням у підтримці влади [8, с. 1]. Польські землевласники Волині написали адресу на ім'я Великого Князя за підписом 250 осіб та заявили про долучення до всіх заходів з відстоювання інтересів держави [9, с. 2]. Листи із висловленням вірнопідданих почуттів писали й окремі групи поляків. Так, у Житомирі, присяжний повірений Житомирського Окружного Суду Залеський став ініція-

тором складання такого листа, що підтримала значна частина польської громади [18, арк. 169].

Характеризуючи польську спільноту Київської губернії та всього Південно-Західного краю на початку серпня 1914 р., начальник Київського ГЖУ полковник Шредель писав, що "у зв'язку зі зверненням Великого Князя серед поляків визначились чотири головні течії, які показують ставлення польського суспільства до поточних подій:

1) найбільш численна група поляків вважає себе щасливою, тому що майбутнє об'єднання і могутність купуються не кров'ю її синів, які гинуть у повстаннях, а лояльністю до російського Уряду;

2) досить значна група "російської орієнтації" вважала, що зможе добитися самостійності лише спираючись на певну сильну державу, якою до цього була Австрія, а при новій спрямованості російської внутрішньої політики такою державою стала Росія. Ця група вважала, що звернення до поляків Верховного Головнокомандуючого є першим результатом мілітарної роботи, яку треба вести і надалі, щоб Росія рахувалась із силою поляків і виконала свої обіцянки. Для цього необхідно всередині імперії організувати з відповідного дозволу загони міліції і направляти їх у Царство Польське під виглядом захисту населення від мародерів і бандитизму. Така міліція у випадку якихось ускладнень виступить на захист прав поляків, до того ж часу буде займатись пропагандою серед селян і взагалі всього польського населення;

3) незначна група осіб вважала, що російському Уряду у важку для нього хвилину доводиться використовувати всі засоби для свого посилення й ослаблення суперника, а тому звернення до поляків Верховного Головнокомандуючого – це пуста обіцянка і в реальному його виконанні немає ніяких гарантій. Названа група рекомендувала на відозву Великого Князя відповісти мовчанням, щоб своєю занадто поспішною вдячністю і жертвами не накликати потім на себе насмішок ворога;

4) існувала група проавстрійської орієнтації, яка вважала перехід поляків на сторону Росії зрадою, і на думку цієї незначної групи, русофільські симпатії можуть привести до братовбивчої війни, яка послаблює націю, і тому обов'язок кожного поляка – боротися за незалежність Польщі разом із закордонними поляками в рядах австрійців, так як вони першими пообіцяли полякам свободу [16, арк. 300–301].

На початку 1915 року владними структурами відзначалось, що керівники революційних партій і протиурядових організацій визнали, що війна не підходить для якихось активних виступів і дій проти влади і зайнялись кабінетною роботою з напрацювання широкого плану дій після закінчення війни [11, арк. 23].

Однак, упродовж 1915 року в суспільних настроях польського населення відбулися зміни. Вони були зумовлені, зокрема, евакуацією населення із захоплених німцями територій Царства Польського і Галичини, політикою воюючих країн щодо поляків та виконанням даних ними обіцянок. Навесні 1915 року відзначалось охолодження симпатій поляків до Росії, викликаних відозвою Великого Князя Миколи Миколайовича, через сумнів у можливості імперії виконати дані обіцянки, а також внаслідок затяжного характеру війни, яка всією руйнівною силою проявилася на польській землі. До того ж у польському суспільстві поширювались чутки про майбутнє благоденство для поляків від німців. Вони не знаходили фактичного підтвердження, однак призводили до погіршення ставлення поляків до Росії.

Польське суспільство знаходилося у стані очікування, усуваючись від дійсного співробітництва з російським урядом, відчувалось легке роздратування і озлоблення через затягування вирішення "польського питання". У кращому

випадку ці настрої трактувались як байдужість і недовіра до обіцянок Росії, що з великою вірогідністю мали підштовхнути до активних виступів за незалежність.

У березні 1915 року київські студентські організації "Полонія", "Філареція" і "Незалежний прогрес" налагодили стосунки з Варшавою з метою отримання інформації про настрої і течії, які там існували. Ця інформація одразу ж передавалась до старшого польського покоління, яке було в тісному контакті з молоддю через інститут "патронатів". Майбутнє політичне становище Польщі обговорювалось у професійних колах інтелігенції – адвокатів, лікарів, землевласників. Для однієї частини польського суспільства кожна невдача Росії була святом, для іншої – подією, яка прискорювала розв'язку [13, арк. 73].

Влітку, після евакуації жителів Варшави будь-яка нелегальна робота була призупинена. Загальні інститут залишались вичікувальними. Поляки, піддані Росії не втрачали надії на здійснення урочистої декларації російського уряду про відновлення автономної Польщі. Проте, поляки-біженці Галичини вносили розлад у суспільство тим, що віддавали перевагу австрійській державності. Але всі визнавали відчутний німецький тиск в австрійських землях, який неминуче міг привести до поневолення слов'янських народів в імперії.

Швидкий відступ російських військ і здача цілої низки укріплень викликали серед польського населення розмови про непідготовленість армії, але водночас і захоплення стійкістю і мужністю військових. Поляки боляче перенесли втрату Варшави. Багатьом були незрозумілі дії союзників Росії і відсутність пояснень у пресі. Більшість вважала, що Росія, рятуючи інших, буде за все розплачуватись у разі поразки [13, арк. 178].

Вже восени 1915 року очікувальний настрій поляків змінився на негативний у ставленні до російського уряду "внаслідок його прогресуючої реакційності". З'явилися презирливі відгуки про російську державну владу: "як можна інакше ставитись до народу, на чолі якого стоїть уряд, який не справляється із внутрішніми потребами країни, не передбачливої, яка не вміє вести успішну війну". В обіцяну автономію поляки більше не вірили, бо вважали, що за надані їм пільги доведеться розплачуватись занадто високою ціною у збиток собі і на російську користь. Вони готові були примиритись з німцями через те, що ті запровадили у Царстві Польському місцеве самоуправління, народну школу і польську мову [13, арк. 203].

Наприкінці 1915 року польське суспільство в українських землях знову поділилося на групи через своє ставлення до "польського питання". Значна частина польських громад і організацій вважала необхідним для 20-мільйонного народу здобуття самостійності. Більш праві помірковані об'єднання погоджувались на автономію у межах Росії, натомість ліві групи вважали необхідним боротися за відновлення польської республіки – Речі Посполитої. Поляки були також упевнені, що позитивне вирішення національного питання, а саме створення самостійної держави, буде залежати від англіців, французів та італійців на мирній конференції після війни [12, арк. 71].

На початку 1916 р. поляки в Україні з великою увагою прислухались, до того, що робиться у світі і ловили звістки про події у Варшаві. Більш за все вони боялись, щоб їхні земляки не відхилились від позиції, яку визначила відозва Верховного Головнокомандуючого. Тому одні з насмішкою, інші з острахом приймали всі повідомлення про загравання німців з поляками у Варшаві. Але деякі факти, як, наприклад, відкриття польського університету і політехнікуму у Варшаві, визнання за польською мовою рівних прав з німецькою у діловодстві

урядових закладів, введення міського самоуправління, заставляли задуматись навіть найбільш відданих Росії поляків і побачити контраст між російською і німецькою політикою. Ці факти не пробуджували особливої симпатії до Німеччини, але викликали охолодження доброго, лояльного ставлення до Росії.

У розмовах поляки заявляли, що якби Петербург дав усе це і ще вчасно, а не із запізненням, як завжди, то всі зусилля німців відірвати їх від Росії були б марними. У такій ситуації поляки вже не задовольнялись у своїх прагненнях автономією, якої вони добивались раніше і про яку вперше офіційно заявив голова Ради міністрів І. Горемікін при залишенні російськими військами Варшави у липні 1915 р. Їх плани передбачали відродження незалежного Польського Королівства.

Про це заявив і член Державної Думи Л. Димша у Москві після наради з питань біженців. На питання якою він бачить майбутню Польщу, він відповів: "Тільки не автономною. Росія завжди запізнюється. Раніше я тільки і мріяв про автономію і не бажав нічого більшого. Зараз після всіх страхів війни і руйнування Царства Польського, після постійних розчарувань і багатьох випадків невиконання Росією своїх обіцянок, я бачу єдине вирішення польського питання у створенні самостійного Польського Королівства. Росія не навчилась поважати прав автономних областей, приклад – Фінляндія" [15, арк. 19]. Поляки були незадоволені також тим, що у новорічному призначенні членів Державної Ради до неї не було включено жодного поляка.

Разом з тим, більшість членів Державної Думи продовжувала підтримувати ідею автономії. На з'їзді польських організацій у Москві взимку 1916 року депутат Я. Гарусевич заявив, що польське коло у Думі буде притримуватись у своїй законодавчій діяльності відстоювання автономії для Польщі. Такої ж позиції дотримувались великі польські промисловці. Вони побоювались, що проведення митного кордону з Росією, у випадку проголошення Польського Королівства, вб'є польську промисловість, яка втратить російські ринки збуту і в той же час не зможе конкурувати з більш сильною німецькою промисловістю.

У польських колах велике незадоволення викликала та обставина, що польське питання слабко представлено на міжнародному рівні. Тому вони вважали за необхідне надати польському питанню більшої уваги і надіслати до союзних країн для його популяризації особливих представників – емісарів [15, арк. 20].

З початку 1916 р. значну активність почали виявляти прихильники австро-польського напрямку у питанні об'єднання усіх поляків. Ще у серпні 1914 р. у Відні відбулась конференція польських політичних груп, яка прийняла рішення замість двох раніше існуючих організацій "Ради народової" і "Тимчасової комісії" утворити один центральний орган тимчасового польського уряду – "Верховний Народний Комітет". Його головою було обрано президента Кракова доктора Лео, помірного прогресиста. До Комітету увійшли разом із представниками крайніх польських партій представники поміркованих груп, у тому числі і деякі члени "Ради народової", які були прихильниками російської орієнтації. Однак, їх була меншість і вони не могли впливати на діяльність Комітету у русофільському напрямку, тому вимушені були відмовитись від будь-якої дієвої участі в рішеннях Комітету.

Коли російські війська наблизились у Галичині до Кракова, побоюючись переслідування за свою антиросійську діяльність, голова Комітету доктор Лео зник із міста, на його посаду було обрано професора Яворського. Цей період позначився похвалюваним діяльністю прихильників русофільських тенденцій і тривав він до травня

1915 р. Після відходу російської армії з Галичини австрійська влада застосувала деякі репресивні заходи щодо польського населення за виявлені до російської армії симпатії. Восени 1915 р. після низки успішних дій противників австрійський уряд змінив своє ставлення до поляків з метою залучити їх на свою сторону і порушив питання про майбутній устрій Польщі. Для цього колишньому міністру фінансів Білінському було доручено провести роботу з об'єднання всіх поляків на основі австро-польської орієнтації. За відсутності конкретних кроків з боку Австрії місія Білінського була невдалою.

Лише наприкінці 1915 р. завдяки широко організованій у Привісленському краї австро-польській агітації, стало можливим скликати у Варшаві конференцію представників крайніх польських політичних груп, яка звернулася до населення краю з гаслом об'єднати навколо "Верховного Народного Комітету" і вимагати від австрійського і німецького урядів вирішення польського питання. Одночасно об'єднання польського суспільства під такими ж гаслами відбулось у Галичині.

У січні 1916 р. за згодою австрійського і німецького урядів, у Кракові відбулась загальна конференція представників усіх трьох частин розділеної Польщі. В якості делегатів від Привісленського краю у конференції взяли участь депутати Державної Думи Й. Парчевський і М. Лемпіцький, а також адвокати Патек, Кемпнер й ін. ліберали і помірковані.

На конференції граф Тарновський від імені австрійського уряду заявив, що Австрія і Німеччина ідуть назустріч побажанням поляків і готові об'єднати Царство Польське з Галичиною, залишаючи за собою лише Познань. Було прийнято рішення повідомити про це російських поляків, вести з ними постійний діалог і остаточно вирішити це питання на загальному польському конгресі у Стокгольмі. Було запропоновано також створити особливі польські інформаційні бюро у Стокгольмі, Копенгагені, Бухаресті і Лозанні з покладенням на них обов'язків інформувати закордонних поляків про хід польських справ.

Після цієї конференції відбулась приватна нарада польських діячів у Лозанні, на яку прибув з Росії Р. Дмовський, лідер народових демократів. Після переконань і тиску прихильників австро-німецької орієнтації він згодився діяти в середовищі російських поляків в інтересах прозахідної орієнтації. До цієї позиції приєднався і найближчий його соратник, князь В. Чарторийський.

Таким чином, на початку 1916 року австро-німецька агітація дала свій результат, спочатку роз'єднавши прихильників русофільської орієнтації, а потім об'єднавши більшість навколо своєї пропозиції відродження незалежної Польщі під скіпетром Габсбургів, і намагалась знищити будь-які симпатії російських поляків до ідеї об'єднання Польщі під протекторатом Росії [14, арк. 15].

Така зміна політичного фронту відобразилась і на настроях поляків у всіх місцевостях Російської імперії. На закритих засіданнях у Польських Домах, інших організаціях і приватних зібраннях активно обговорювалась австро-німецька пропозиція. Більшість поляків Росії почала схильтися до її схвалення, і тільки народні демократи сумнівалися, очікуючи остаточного рішення на польському конгресі в Стокгольмі.

У Південно-Західному краї зросла кількість зборів поляків у клубах і приватно, які обговорювали ситуацію. За донесеннями жандармів, "у польських колах панувало скептичне ставлення до відозві Великого Князя і до всього російського. Поширились чутки, що відставка Верховного Головнокомандуючого – це усвідомлення імператором неможливості дати полякам обіцяну автономію". У Волинській губернії, зокрема, в костелах Жи-

томира навесні 1916 р. почали виконувати після богослужіння гімн "Боже, спаси Польщу", що піднімало національний дух поляків і викликало тривогу у влади [19, арк. 86]. За донесенням поліції, у листопаді 1916 р. у с. Великий Чернятин Бутовецької волості Ізяславського повіту на Волині селяни поляки співали пісень і раділи з того, що проголошено незалежну польську державу і скоро настане визволення для всіх поляків [17, арк. 36].

Взимку 1916 р. у Києві під час з контрактів відбувся з'їзд поляків, де також обговорювали ситуацію, пов'язану з вирішенням "польського питання". Постійно відбувалися засідання польського клубу "Огниво" у Києві, на які збиралася польська інтелігенція. Відзначалось, що загальний настрій у поляків очікувальний, більше стало виявлятися скептицизму щодо обіцянок автономії [15, арк. 10].

Увагу поляків привертало сторінки як російської, так і закордонної преси, на яких розбирали "польське питання". У передруках статей європейської преси зазначалось, що політичні кола Швеції повідомляли про плани Австрії і Німеччини дати Царству Польському тимчасову автономію на чолі з представником династії Габсбургів [4, с. 2]. Про протиріччя у цьому питанні між німцями і австрійцями повідомляла швейцарська преса. За їх відомостями, канцлер Німеччини прагнув перетворити Царство Польське на свого роду буферну державу, створивши міраж незалежності, а насправді підкоривши її Німеччині. Проти цього виступив фельдмаршал Гінденбург, який хотів відкритої анексії цієї території, й австрійські кола [5, арк. 4].

Свою позицію щодо вирішення "польського питання" подав "Дзєннік Кїївський" у статті "Чого хочуть поляки". У ній чітко окреслено, що "20-мільйонний народ з тисячолітньою історією і величезним запасом власних сил, із непереборним прагненням до життя повинен об'єднатися. Тільки за умови недоторканого самоврядування Польща незалежна чи як складова частина Російської держави може виконати свої обов'язки щодо себе і щодо інших. Ніякі буферні держави не можуть вирішити "польського питання" [6, с. 2].

Після проголошення Німеччиною і Австрією акту про створення самостійного Польського Королівства російські поляки активно обговорювали це питання і зробили низку публічних заяв. Паризька газета "Гавас" писала, що відомі поляки, які проживають за кордоном і представляють різні політичні сили і всі області Польщі, опублікували заяву, в якій зазначалось, що "польська нація нероздільна. Вона прагне до створення польської держави із трьох її частин. Зберігаючи роз'єднаність національних польських сил Німеччина і Австрія перетворюють нову державу на інструмент своєї політики. Вони вимагають, щоб поляки створили для них свою армію, яка буде захищати чужі інтереси. Тому вважаємо, що військові проекти Австро-Угорщини і Німеччини є нещастям для Польщі, а акт про створення Польського Королівства новою акцією її розділу". Цю заяву підписали 18 осіб, серед яких і лідер народової демократії Роман Дмовський [7, с. 1].

Таким чином, польські політичні настрої на українських землях упродовж війни змінювались, розділяючи та об'єднуючи суспільство навколо питання про самоврядування та відновлення державності. У підходах до "польського питання" ще до війни сформувалося три позиції щодо майбутнього облаштування Польщі з орієнтацією на різні країни: русофільська, яку підтримували російські поляки на чолі з партією народових демократів, австрофільська, прихильниками якої були Польська партія соціалістична-фракція з їх лідером Пілсудським, та польські кола, які підтримували Німеччину.

Польські соціал-демократи, пов'язані з російськими більшовиками, висунули гасла боротьби за створення польської демократичної республіки.

На початку війни поляки в Україні, як і у всій Російській імперії, підтримали царську владу в її воєнних планах. Це знайшло відображення у політичних заявах, публічних виступах відомих польських діячів, публікаціях у пресі, добровільній мобілізації населення до війська, матеріальній підтримці, турботі про біженців з перших днів війни. Після відозви Верховного Головнокомандуючого до поляків на початку війни польське суспільство поділилося на групи: тих, хто підтримує Росію в надії на перемогу у війні, об'єднанні всіх поляків та одержання автономії під владою російського царя. Була частина поляків, які недовіряли обіцянкам влади, вважаючи це засобом для використання поляків у війні. Невелика частина дотримувалась австрофільської позиції.

Упродовж 1915 р. загальні настрої населення змінюються від беззаперечної підтримки влади до стриманості, очікування розвитку наступних подій і, врешті, до недовіри. Це було викликано поразкою російського війська у війні, захопленням губерній Царства Польського і Варшави, значною кількістю біженців, евакуацією населення, неспішністю у вирішенні питання польської автономії. У 1916 р. починають набирати сили прихильники австрофільської позиції, які провели низку зібрань та з'їздів, організували потужну пропаганду своїх ідей серед поляків у всіх країнах. З проголошенням Австрією та Німеччиною Королівства Польського, створенням польського університету та технікуму у Варшаві, наданням рівних прав польській мові у Королівстві питання автономії поляків у складі Російської держави відходить на другий план. Актуальним і очевидним для більшості поляків стає відродження незалежної польської держави.

Список використаних джерел

1. Гуменюк А.О. Польські національно-політичні сили під час Першої світової війни (1914–1918 рр.) / А. О. Гуменюк // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 20 травня 2011 р. / Заг. ред. С.І. Дегтярьов. – Суми: СумДУ, 2011. – Ч.1. – С. 65–66.
2. Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 155–182.
3. Життя Волині. – Житомир. – 1914. – 03 августа.
4. Там само. – 19 января.
5. Там само. – 08 мая.
6. Там само. – 29 мая.
7. Там само. – 02 ноября.
8. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 07 августа.
9. Там само. – 28 августа.
10. Тютюкин С.В. Первая мировая война и революционный процесс в России / С.В. Тютюкин // Первая мировая война. Пролог XX века. – М.: Наука, 1999. – С. 236–249.
11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 274, оп. 4, спр. 343, 35 арк.
12. Там само, ф. 274, оп. 4, спр. 456, 85 арк.
13. Там само, ф. 274, оп. 4, спр. 463, 321 арк.
14. Там само, ф. 274, оп. 5, спр. 17, 89 арк.
15. Там само, ф. 274, оп. 5, спр. 56, 125 арк.
16. Там само, ф. 442, оп. 864, спр. 239, 305 арк.
17. Там само, ф. 1262, оп. 1, спр. 289, 36 арк.
18. Там само, ф. 1335, оп. 1, спр. 1655, 286 арк.
19. Там само, ф. 1334, оп. 1, спр. 2023, 119 арк.
20. Korzeniowski M. Za złotą bramą: działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1906–1920 / M. Korzeniowski. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2009. – 621 s.

References

1. HUMENIUK, A.O. (2011) Polskie narodowo-polityczne sily pod czas Pershoi switovoi viyny (1914–1918 rr.). In: S.I. Dehtiarov, ed. *Proceedings of "Suspilno-politychni protsesy na ukraïnskykh zemliakh: istoria, problemy, perspektivy" all-Ukrainian scientific and practical conference, Sumy, May 2011*. Sumy: SumDU, pp. 65–66.
2. DONIK, O.M. (2002) Dialnist hromadskykh orhanizatsii i tovarystv u spravi dopomohy viiskovym ta tsyvilnomu naselenniu v Ukraini u roky